

РАДЯНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ, МАТЕРІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ВТРАТИ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

У статті на основі аналізу значного фактичного матеріалу показано кількісні та якісні характеристики радянських військових, матеріальних та культурних втрат у роки Великої Вітчизняної війни. Ці дані порівнюються з аналогічними статистичними показниками в гітлерівській Німеччині.

Ключові слова: збройні сили, військовослужбовці, демографічні втрати, військовополонені, Друга світова війна, артилерія, танки, літаки, військово-морський флот, військові операції, руйнування, збитки, матеріально-культурні цінності, фашизм, мілітаризм.

Не припиняючи всесвітньо-історичного значення перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні над фашистською Німеччиною, мужності і героїзму радянського народу, його Збройних Сил, варто, однак, встановити кількісні показники доблесті та печалі цього величного подвигу. Для Радянського Союзу найгіршим результатом Великої Вітчизняної війни стали його людські втрати (військовослужбовці і цивільне населення), які становили 26,6 млн. чоловік [10, с.231-236]. Наведені цифри низка дослідників вважає сумнівними, применшеними [2, с.548-549]. З підрахунків, зроблених російським філологом Б.Соколовим і колишнім віце-президентом Росії О.Руцьким, виходить, нібито у війні загинуло 50-70 млн. радянських військовослужбовців — майже все чоловіче населення СРСР. Повний абсурд! [6, с.76]. В цілому ж проблема потребує дальшого ретельного вивчення.

Згадані вище втрати підраховані вченими-демографами та Державною комісією з уточнення людських втрат і оприлюднені на урочистому засіданні Верховної Ради СРСР 8 травня 1990 року. Вони складаються із полеглих у боях, померлих від ран та хвороб військовослужбовців і партизан, людей, що загинули від голоду, під час бомбардувань, артилерійських обстрілів та каральних акцій серед мирного населення, розстріляних і замучених в концтаборах військовополонених, підпільників, а також робітників, селян, інтелігенції, вивезених на каторжні роботи. Раніше таких великих жертв наша країна не зазнавала. Навіть протягом восьмирічного періоду Першої світової війни (1914-1918 роки) і громадянської (1918-1922 роки) з урахуванням різних епідемій (тиф, холера, малярія та інше) загинуло, вмерло від ран та хвороб майже втричі менше — 10,3 млн. чоловік [7, с.21]. Втрати СРСР у Другій світовій війні значно більші, ніж у Першій світовій і громадянській війнах, разом узятих. Військові втрати визначалися обліково-статистичним, а цивільного населення — балансовим методом. Всього на окупованій території СРСР було знищено 7,4 млн. чоловік мирних жителів, із них 3 256 000 — в Україні [10, с.231]. Інші дослідники вважають, що на окупованій території України 4,5 млн. чоловік цивільного населення вбито й зникло безвісти [2, с.561]. Багато мирного населення гітлерівці насильно вивезли на роботу в Німеччину та інші країни, що перебували під її

окупацією. Таких налічувалося 5 269 513. Після війни було репатрійовано на Батьківщину 2 654 100 осіб. З різних причин стали емігрантами 451 100 чоловік. Решта, 2 164 313 осіб, загинула у фашистській неволі. На думку українських дослідників, з України до Німеччини вивезли 2,4-2,8 млн. чоловік (велика частина їх загинула) [2, с.56].

Загалом радянські Збройні Сили в роки війни безповоротно втратили 8 668 400 військовослужбовців, занесених у списки військових частин. Більшість вітчизняних і зарубіжних вчених-демографів в цілому не заперечують проти кількості безповоротних демографічних втрат військовослужбовців списочного складу Збройних Сил СРСР. Але окремі зауваження висловлюються. Так, відомий американський демограф С. Максудов у своїй роботі «Потери населення ССРСР в годы Второй мировой войны», опублікованій в 1995 році в інформаційному бюлетені «Население и общество», вважає названу цифру завищеною приблизно на 800 тис. осіб. У своїх розрахунках він виходить з того, що, по-перше, мобілізовані до Збройних Сил повинні були за 4 роки війни мати, крім бойових втрат, природню смертність (до 400 тис. чоловік). По-друге, частина військовополонених, віднесена до числа тих, що загинули, фактично залишилася живими (до 200 тис. чоловік), бо просто не повернулися в СРСР, ставши емігрантами. Окрім цього, частина військовослужбовців повернулася на Батьківщину в обхід збірних пунктів і не була повторно призвана до Червоної армії за станом здоров'я (не менш як 200 тис. чоловік). Звідси виходить, що кількість безповоротних втрат серед червоноармійців не перевищувала 7,9 млн. [10, с. 598]. Названий підхід до підрахунку числа безповоротних демографічних втрат радянських військ у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років заслуговує на увагу при подальшому дослідженні цієї проблеми.

Кожна нація зазнала безповоротних втрат. З них було дві третини росіян, 1 377 400 українців. Загибло багато представників інших народів [10, с.236-238]. Для армії і флоту Україна дала понад 7 млн. воїнів [9, с.94]. Українські дослідники вважають, що загальні безповоротні втрати українців та громадян України інших національностей протягом 1941-1945 років сягали 4,1 млн. військовослужбовців (вбитих, загинув у полоні, зниклих безвісти, померлих у шпиталях у перші повоєнні роки), не менш як 100 тис. членів ОУН-УПА, близько 16 тис. українців зі складу збройних формувань, що воювали на боці Німеччини. Всього ж загинуло близько 10 млн. українців та вихідців з України, не враховуючи радянських партизанів та підпільників, науково підтверджених даних про втрати яких немає. Демографічні втрати України з 1 січня 1941 року до 1 січня 1945 року становлять 13 млн. 584 тис. чоловік [2, с.561]. За підрахунками інших зарубіжних учених, Україна втратила: військових — 2500 тис. чоловік; цивільних — 5500 тис. чоловік; усього — 8000 тис. чоловік [5, с.627]. Хоч існуючі відомості неповні, жертви України в роки війни дуже великі. Про незадовільний облік втрат свідчить хоча б наказ заступника Наркома оборони С.А. Щаденка від 12 квітня 1942 року №0270 «Про персональний облік безповоротних втрат на фронті».

Згідно з документами, санітарні втрати Збройних Сил СРСР становили 18 344 418 чоловік, в тому числі поранених, контужених і обморожених [10, с.240]. Безповоротні втрати в перші місяці війни є найвищими, пізніше вони зменшуються. Значних втрат зазнали червоноармійські формування в стратегічних наступальних операціях, зокрема в операціях ряду фронтів.

Найбільший відсоток безповоротних втрат властивий для операцій першого і другого періодів війни, коли Червона армія відступала. В Київській оборонній операції кількість вбитих становила 616,3 тис. чоловік, Московській — 514,3 тис., Смоленській — 486,2 тис., Воронежсько-Ворошиловградській — 270,5 тис., Сталінградській — 223,8 тис., Харківській оборонній операції (березень 1943 року) — 45,2 тис. чоловік [10, с.264-265]. «В оцінці радянських і німецьких втрат у війні триває бурхлива дискусія, в якій нерідко перебільшуються перші і занижуються другі, — відзначають російські дослідники. — При цьому головний наголос робиться на 1941-1942 роки, коли фашистська Німеччина, навіть володіючи ініціативою, не змогла отримати перемогу в двох «блискавичних війнах» і зовсім забуваються 1943-1945 роки, коли вона зазнала повного краху, втратила взагалі всі свої збройні сили й армії своїх союзників. У цьому зв'язку співвідношення радянських та німецьких (з союзниками) втрат в армійських об'єднаннях виглядає як 17 до 20 чи 1 до 1,2, а з урахуванням же тих, що капітулювали, — як 17 до 31, тобто 1 до 1,8 [10, с.411].

Поряд із солдатськими масами виявляли мужність і героїзм офіцери Червоної армії та флоту. Всього в боях загинуло, померло від ран і хвороб, пропало безвісти і потрапило в полон 1023,1 тис, або 35% від загальної кількості кадрових офіцерів в період війни. Червона армія і флот у цій війні втратили офіцерів у 14 разів більше, ніж царська армія в Першу світову війну. Із загальної кількості втрат офіцерського корпусу загинуло, вмерло від ран і хвороб 631 003 (61,68%), зникло безвісти, потрапило в полон 392 085 чоловік (38,32%). За військовими званнями ці втрати становили 416 генералів та адміралів, 3502 полковники, 4887 підполковників, 19 404 майорів та інших. Серед офіцерів найбільше загинуло лейтенантів — 353 040 чоловік. Найбільші втрати офіцерів були у сухопутних військах — 95,13%, у Військово-Повітряних Силах — 3,82%, у Військово-Морському Флоті — 1,05% від загальної кількості втрат офіцерів. Із числа тих, що загинули і зникли безвісти, значна частина припадає на командний склад діючої армії та флоту — командирів корпусів, дивізій, полків, начальників штабів частин і з'єднань, а найбільша — на командирів рот і взводів [10, с.436].

Гітлерівці, керуючись планом «Барбаросса», генеральним «Планом Ост», «Директивою поліції безпеки і СД Німеччини начальника концентраційних таборів про знищення радянських військовополонених», наказами ставки верховного командування та іншими документами, нещадно ліквідували радянських військовополонених, бо вважали їх неповноцінними людьми, особливо комісарів, комуністів та євреїв. Керівництво III рейху знало, що СРСР підписав Женевську конвенцію 1929 року і визнавав Гаазьку конвенцію 1907 року підписану Росією та Німеччиною. Ці міжнародні правові акти стосувались захисту військовополонених і вимагали людського ставлення до них. Незважаючи на зафіксовані норми міжнародного права долю радянських військовополонених вони не покращили, оскільки їх становище задовго до війни з СРСР визначив Гітлер та його оточення, повністю проігнорувавши вимоги вказаних конвенцій. У зв'язку з цим доцільне уточнення кількості військовополонених і тих, що пропали безвісти. За неповними даними, в Німеччині та окупованих нею країнах розташовувалося 22 тис. таборів, в яких одночасно перебувало понад 2 млн. радянських військовополонених. У певні періоди їх кількість зростала. За даними управління у справах військовополонених верховного головнокомандування

вермахту, до 1 травня 1944 року загальна кількість знищених радянських військовополонених сягала 3 291 157 осіб [10, с.457]. В Україні, де діяло понад 230 концтаборів, було знищено 1571 тис. військовополонених. Найбільше їх страчено в «Уманській ямі», у Дарницькому лісі та Бабиному Яру в Києві, у таборах під Львовом, у Рівному, Славуті, Чернігові, Хоролі, Маріуполі, Артємівську, Дніпропетровську, Одесі, Кременчуці. Масово знищували полонених червоноармійців у концтаборах на територіях інших країн [3, с.557]. Їх піддавали всіякому знущанню, морили голодом і холодом, непосильною працею. Близько 250 сіл України поділили долю чеського Лідіце та французького Орадура [3, с.239].

Труднощі вивчення цієї проблеми сприяють появі неоднозначних висновків і великих розбіжностей між ними. Німецький дослідник Д.Гернес вважає, що всього в полон потрапило 5752 тис. червоноармійців [2, с.556]. Інші дані наводять радянські науковці. На основі аналізу всіх джерел вони встановили, що за роки війни пропали безвісти і опинилися в полоні 5 млн. 59 тис. радянських військовослужбовців [10, с.461]. До 1 травня 1944-го гітлерівці відпустили 823,2 тис. військовополонених, частина з яких знову була мобілізована і воювала у складі Збройних Сил СРСР. Західні експерти називають кількість радянських військовополонених у 5,7 млн., з яких від 800 тис. до 1 млн. воювали у збройних формуваннях рейху [5, с.453]. В кінці війни із полону повернулися 1 836 562 чоловіка. Близько 1 млн. чоловік продовжували службу в Червоній армії, 600 тис. — направлені на роботу у промисловість у складі робочих батальйонів, а 339 618 (в тому числі 233,4 тис. колишніх військовослужбовців), які скомпрометували себе в полоні, потрапили в табори НКВС. Протягом війни у німецькому полоні опинилися 80 радянських генералів і комбригів, а 2 генерали залишились на тимчасово окупованій території, не вступаючи в контакт з окупаційними структурами. Із 80 генералів і комбригів, що перебували у полоні 23 там і загинули, 12 генералів і комбригів перейшли на бік ворога. 26 генералів, які повернулися на Батьківщину після перевірки були відновлені у правах. І, незважаючи на суворе ставлення до них органів влади, існуючі закони останні цифри відображають ставлення до колишніх військовополонених [11, с.446].

Великими втратами військовослужбовців характеризуються штрафні роти і батальйони, які в кілька разів перевищували середні місячні втрати особового складу у звичайних військах. Жертвуючи життям, радянські воїни затуляли собою нашу країну, визволяли з-під фашистського ярма інші держави. При визволенні Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії та інших країн загинула велика кількість радянських військовослужбовців. Червона армія повністю або частково звільнила 13 держав Європи та Азії з населенням більш як 147 млн. чоловік. Воюючи за межами СРСР, наші воїни показували себе людьми високих морально-бойових якостей, гуманістами, котрі, ризикуючи життям, намагалися зберегти здобутки матеріальної й духовної культури, рятували жінок, дітей, літніх людей, надавали їм усіляку допомогу.

Важко підрахувати точні людські втрати Німеччини та її союзників через те, що на державному рівні в цих країнах облік військових втрат не вівся. Неможливо врахувати втрати німецьких військ в наступальних та оборонних операціях Червоної армії. Отже, повного достовірного комплексу звітно-статистичних матеріалів з цих питань немає. Майже всі зарубіжні публікації стосовно названої

проблеми відзначають, що наводяться лише приблизні дані [10, с.500]. Відповідно до правил вермахту, безповоротні й санітарні втрати його особового складу врахували лише військовослужбовців. Втрати воєнізованих формувань, які обслуговували війська, відносилися до втрат цивільного населення. За два місяці до смерті А. Гітлер публічно заявив, що Німеччина втратила 12,5 млн. вбитими і пораненими, половину з яких становили вбиті [10, с.505]. Ці дані заперечують статистику німецьких владних структур. Зменшується кількість жертв, коли вони розраховуються на території Німеччини в 1937 році, і збільшуються з урахуванням захоплених нею земель в 1938-1939 роках.

Німецькі документи не враховують втрат 8 іонаціональних та 26 добровольчих дивізій СС, укомплектованих громадянами інших націй (в тому числі іспанцями, голландцями, бельгійцями, французами, росіянами, українцями). На 1 червня 1944 року в них налічувалося 486,6 тис. чоловік, із них 333,4 тис. діяли на радянсько-німецькому фронті [10, с.506]. Не враховувались втрати широкої мережі філіалів гестапо й поліції безпеки, створеної на всіх захоплених Німеччиною територіях. До числа німецьких військових втрат не віднесено втрати союзників, формувань інших країн, що воювали на боці гітлерівців, але до складу вермахту та СС не входили. На боці Німеччини діяли військові формування в обозі й тилових службах — «добровольці» — колишні громадяни СРСР, яких в червні 1943 р. було 220 тис. чоловік [10, с.510]. Тенденційні підходи німецької сторони частково розкривають систему підрахунків людських втрат у війні.

За даними Генштабу Збройних Сил СРСР, наші війська взяли в полон 4377,2 тис. німецьких солдат і офіцерів. Після 9 травня 1945 року перед Червоною армією склали зброю майже 1,6 млн. солдат і офіцерів [10, с.515]. Взагалі ж з 1 вересня 1939 по 9 травня 1945 року збройні сили Німеччини втратили вбитими і пораненими (за неповними даними) 13 448 тис. чоловік, або 75,1% від числа мобілізованих в роки війни. На німецько-радянському фронті ці втрати становили 7181,1 тис. військовиків, а разом із союзниками — 8649,2 тис. чоловік [10, с.518]. Це дуже великі жертви.

Безповоротні втрати Збройних Сил Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні сягали 11 444,1 тис. осіб штатного списку, а разом із втратами наших союзників (76,1 тис.) дорівнювали 11 520,2 тис. чоловік. Співвідношення німецьких і радянських безповоротних втрат становить 1:1,3. А загалом СРСР втратив людей у 2,2 раза більше, ніж Німеччина та її союзники. Для оцінки загальних втрат вермахту певний інтерес являють і підрахунки поранених, хворих та обморожених, яких у 1945 році в німецьких госпіталах перебувало більш як 700 тис. чоловік, а в інші роки цей показник сягав 900 тис. чоловік [9, с.330]. Виходячи зі статистики німецьких документів, де йшлося, що кількість поранених, хворих та обморожених у 2,5-3 рази перевищувала число вбитих, загальні втрати німецьких збройних сил повинні бути значно більшими, ніж показувалося в донесеннях.

До того ж до числа радянських втрат віднесено колишніх радянських громадян, які загинули, воюючи на боці Німеччини. На території СРСР, як відомо, воювали й німецькі союзники. Однак в балансі загальних втрат цивільного населення в цих країнах вони не враховані. В Німеччині більш як половина її втрат — військовослужбовці, тобто фронтові втрати. В СРСР військові втрати становлять третину людських втрат, решта — 17,9 млн. — цивільне населення, що

свідчить про політику геноциду і наслідки «господарювання» фашистів на нашій землі [10, с.519]. За роки Другої світової війни людство в цілому втратило приблизно 60 млн. чоловік, тобто у 6 разів більше, ніж у Першу світову війну [2, с.578].

Початок Великої Вітчизняної війни свідчив про гостру потребу підготовлених бійців і командирів, вимагав поліпшення якості озброєння і бойової техніки, зокрема посилення вогневої потужності та бронезахисту танків, розвитку засобів боротьби з танками ворога, підвищення мобільності і вогневих можливостей артилерії, вдосконалення бойових літаків, особливо винищувачів. Деяких військово-технічних засобів Червоної армії бракувало, тож навіть відвага, мужність і героїзм бійців та командирів не могли замінити недоліки в якості та кількості озброєння й бойової техніки. Потрібні були хороші танки, літаки, гармати, що давало б змогу вести успішну боротьбу із сильним ворогом. Випуск військово-технічної продукції нарощувався такими темпами, що в основному компенсовувались її втрати. Про це свідчать дані таблиці [8, с.471].

Таблиця

**Обсяги виробництва основних видів озброєння
та бойової техніки в СРСР**

Назва	1941 р.	1942 р.	1943 р.	1944 р.	1-4 міс. 1945 р.	Всього
Стрілецька зброя всіх типів (млн. од.)	1,76	5,91	5,92	4,86	1,38	19,83
Танки і САУ всіх типів (тис. штук)	4,7	24,5	24,1	29,0	16,0	98,3
Гармати та міномети всіх типів (тис. штук)	53,6	287	126	47,3	11,3	525,2
Літаки всіх типів, в т.ч. бойові (тис. штук)	11,5 8,2	25,4 21,7	34,9 29,9	40,2 33,2	10,1 8,2	122,1 101,2
Бойові кораблі (штук)	35	15	14	4	2	70

До того ж техніка та озброєння надходили в армію по ленд-лізу зі США, Англії й Канади. Всього за роки війни, починаючи з листопада 1941 року, Збройні Сили СРСР отримали стрілецької зброї — 151,7 тис. одиниць, гармат і мінометів — 9,4 тис. штук, танків і САУ — 11,9 тис. штук, бронетранспортерів — 5 тис. штук, літаків — 18,3 тис. штук, кораблів і суден — 520 одиниць. Частка ленд-лізу від загальної кількості випущеної в СРСР військово-технічної продукції становила: стрілецької зброї — 0,8%, гармат і мінометів — 1,8%, танків і САУ — біля 12,1%, літаків — біля 15%, автомобілів — біля 32,8% [8, с.471]. Інтенсивність цього постачання зростала з другої половини 1942 до кінця 1944 року. Найбільше продукції по ленд-лізу виявилось у ВПС та автотранспортних формуваннях Червоної армії.

Порівняно з початком війни, наприкінці 1941 року різко зменшилася кількість танків у діючій армії (майже в 6,5 раза) і бойових літаків (в 1,7 раза). За цей же період було втрачено стрілецької зброї (револьвери, пістолети, гвинтівки, карабіни, протитанкові гвинтівки, різні кулемети) 6,29 млн. одиниць з 9,33 млн. одиниць (56,2%), що були в армії на початку війни, зенітної — артилерії —

4,1 тис. штук з 8,6 тис. штук (34,2%), протитанкової артилерії 12,1 тис. штук з 14,9 тис. штук (69,5%), польової артилерії — 24,4 тис. штук з 33,2 тис. штук (56,3%), мінометів — 60,5 тис. штук з 98,5 тис. штук (61,4%), бойових кораблів — 325 одиниць з 913 одиниць (17,3%), автомобілів — 159 тис. штук з 272,6 тис. штук (33,3%) [8, с.473-76].

Зменшення кількості військової техніки та озброєнь пояснюється їх значними втратами в боях, скороченням постачання радянською промисловістю після евакуації оборонних підприємств з України, Білорусії та частково Росії на Схід. З осені 1942 року виробництво озброєння й техніки для фронту значно зросло. Частина бойової техніки ремонтувалася і знову надходила у війська. Протягом війни щоденно у дорозі з фронту і на фронт перебувало 8-10% всієї техніки та озброєння армії.

Велику безповоротну кількість втраченої техніки становили танки та САУ в 1941, 1942, 1943, 1944 роках. Основна частка втрат у перший період війни припадає на танки застарілих конструкцій. Більшість підбитих радянських танків залишались на полі бою, захопленому гітлерівцями, а інженерні служби не завжди з'ясовували причини їх пошкоджень та знищення. З кінця 1942 року з'явилась статистика пошкоджень танків. Протягом 1943-1945 років німецька артилерія (в тому числі гармати німецьких танків і САУ) виводили із ладу 88-91% наших танків, від мін та фугасів пошкоджувались — 4-8%, від бомб і гарматного вогню авіації — 4-5%. На Карельському фронті (1944 рік) втрати від мін склали 35% від загальних бойових втрат. Інколи втрати від авіації сягали 10-15 % або ще більше. Протягом всієї війни Червона армія втратила 83,5 тис. танків, з них авіація знищила 5% (4175 танків). Для порівняння слід назвати не бойові танкові втрати Червоної армії в 1944 — 1945 роках: зав'язли в болотах 3537 танків, застрягли в багні — 1420 машини, потонули в ріках — 538. Всього — 5495 [10, с.136-137]. В 1941-1942 роках Червона армія мала найбільші безповоротні втрати в гарматах та мінометах (65,7%), оскільки при відступі їх часто залишали навіть з невеликими пошкодженнями або ж при відсутності справних тягачів. Істотні безповоротні втрати зафіксовані і в авіації, особливо при так званих не бойових втратах літаків (навчання пілотів, освоєння нової техніки, недисциплінованість льотного складу, конструкторські та виробничі недоліки). Максимальна кількість втрат бойових літаків (48,5%) припадає на 1943-1944 роки, коли тривали жорстокі бої за панування в повітрі на Кубані, під Курськом, у стратегічних операціях з використанням великих авіаційних формувань.

У стратегічних операціях Червона армія втратила 62,2% стрілецької зброї, 65,5% танків і САУ, 56,8% гармат і мінометів та 60% бойових літаків від загальної кількості втрат за всі роки Вітчизняної війни. [8, с.483]. Щодня радянські війська втрачали в середньому 11 тис. одиниць стрілецької зброї, 68 танків, 224 гармати й міномети, 30 літаків. А в Прибалтійській, Білоруській, Київській, Воронезько-Ворошиловградській оборонних операціях добоєві втрати сягали у стрілецькому озброєнні 20 -30 тис. одиниць, в танках — 90-290 одиниць, в гарматах і мінометах — 200-520 одиниць. Високими радянськими втратами характеризуються Курська битва, Берлінська наступальна операція, де щодоби із ладу вибувало 70-90 танків, 90-210 гармат і мінометів, 25-40 літаків [8, с.483].

Після 1941 року систематично скорочувалися втрати стрілецької зброї всіх типів. Характерно це і для легких танків, що пояснюється скороченням їх випуску,

бо в боях та операціях головною ударною силою стали середні та важкі танки. Їх втрати значно виросли: в 1943 році вони становили 23,5 тис. штук, а в 1944 році — 23,7 тис. штук. Це пояснюється грандіозними битвами на Донбасі, під Харковом і Курськом, де з обох боків масовано використовувалися танки. У великих стратегічних операціях 1944 року по звільненню радянських земель, країн Східної та Південно-Східної Європи, у яких велику роль відіграла артилерія, зросли її втрати, крім мінометів.

Червона армія за роки війни втратила 351,8 тис. автомобілів (34,6% ресурсу), 75,1 тис. радіозасобів всіх видів (40% ресурсу), майже 10 тис. одиниць інженерного озброєння (пороми, буксири, катери, грейдери, скрепери, рухомі майстерні та інше), більш як 24 млн. одиниць засобів хімізахисту, понад 31 тис. одиниць спеціальних хімічних машин, приладів та установок, кілька тисяч одиниць тилового обладнання, загинуло 1014 кораблів різного класу (314 надводних і підводних кораблів 1, 2, 3 рангів, 139 торпедних катерів, 128 морських мисливців за підводними човнами, 77 бронекатерів, 168 катерів-тральщиків, 188 сторожових та інших катерів) [8, с.487].

В цілому ж радянські військово-технічні втрати величезні. Порівняємо їх з аналогічними втратами фашистської Німеччини та її союзників (Угорщини, Італії, Румунії, Фінляндії) на радянсько-німецькому фронті за період з 21 червня 1941 року по 9 травня 1945 року (в тис. одиниць). Загальні безповоротні втрати СРСР у танках і САУ, гарматах і мінометах, бойових літаках становили 502,3 тис. одиниць; втрати ж Німеччини та її союзників — 380,6 тис. одиниць, співвідношення як 1,3:1. Але все озброєння й бойова техніка Німеччини, зроблені нею до війни і в її ході, були втрачені. Серед цих втрат: танків і штурмових гармат — 42,7 тис., гармат і мінометів — 379,4 тис., бойових літаків — 75,7 тис. одиниць [8, с.488]. Радянські війська потопили 791 німецький бойовий корабель і транспорт. Незважаючи на втрати, Червона армія в травні 1945 року мала 35,2 тис. танків і САУ — в 1,6 раза більше, ніж на початку війни, гармат і мінометів — 321,5 тис. одиниць, що перевищувало довоєнний рівень у 2,9 раза, бойових літаків — 47,3 тис. штук — тобто в 2,4 раза більше, ніж у червні 1941 року [8, с.488]. Ця техніка характеризувалася високими бойовими показниками.

Проблема втрат озброєння та бойової техніки потребує дальшого вивчення, оскільки між зарубіжними й вітчизняними джерелами є істотні розходження. Зокрема, фашистська Німеччина, окупувавши ряд приморських держав (Польща, Норвегія, Бельгія, Голландія, Франція, Греція, Данія), захопила частину їх бойових кораблів, транспортних та допоміжних суден, що воювали на морях і несли великі втрати, які в німецьких документах не фіксувалися. Частина корабельного особового складу, його плавзасоби організаційно не входили до формувань ВМС і транспортного флоту Німеччини, бо рахувалися в авіації та сухопутних військах як допоміжні служби. Їх втрати теж не враховувалися.

Тенденційно підраховували кількість збитих радянських літаків німецькі льотчики, поширюючи міфи про подвиги «рицарів люфтваффе» та казочки про «диких азіатів на фанері». Тут варто розібратись, як створювались «докази» про панування німецької авіації на Східному фронті. Основу підрахунків збитих ворожих літаків складали доповідь гітлерівського пілота, свідчення учасників бою та знімок фотокулемета (з'єднана з кулеметом кінокамера, що автоматично фотографувала момент стрільби). Слід зауважити, що фотокулеметами

обладнувались далеко не всі німецькі військові літаки, а про результати бою його учасники могли говорити неправду. У повітряному протистоянні гітлерівські аси часто використовували метод «вільного полювання» на радянські чи союзні літаки, які здійснювали переліт без прикриття винищувачів на не контрольованій німцями території. Оскільки в таких випадках фактів підтвердження знищення літака вони не мали, то на основі рапорту пілотів їм зараховувалась перемога [9, с.212-213].

За збитий ворожий літак у німців існувала система нарахування балів. За збитий чотиримоторний бомбардувальник давали 3 бали (три перемоги), за двомоторний — два, за винищувач — один бал. Пілоти отримували і додаткові бали за добивання літака, пошкодженого іншим льотчиком. Наприклад, знищення бомбардувальника ТБ-3 приносило німецькому асу три перемоги. В люфтваффе не існувало поняття «спільна перемога», бо всі збиті німцями в груповому бою літаки записувались переважно на рахунок командира ланки, групи чи ескадрилли. Для німецького пілота єдиною перешкодою служило небажання заповнити після бою анкету із 21 пункта. Долаючи це, аси систематично заповнювали анкети на збитих радянських льотчиків. Американці та англійці збитий у груповому бою літак, очевидно ділили. В Червоній армії такий літак записували всім учасникам, а в список особистих перемог він не входив. У цілому німецькі підрахунки збитих радянських літаків складали фантастичну суму. Якщо 15 наших кращих асів збили кожний за війну від 42 до 62 німецьких літаків, то 15 німецьких асів — від 203 до 352 радянських літаків. Зокрема кращий ас «всіх часів і народів», який воював на Східному фронті Е.Хартман, за німецькими даними збив 352 літаки, Г. Борнхорн — 301, Г. Ралль — 275, Г. Граф — 212, Х. Ліннерт — 203. Всі вони служили в одній авіаескадрі (біля 100 літаків). Ця ескадра знищила в битві над Прутом багато наших літаків. Коли ж сюди перекинули 9-у гвардійську авіадивізію О. І. Покришкіна (теж біля 100 літаків), то повітряні бої німецькі аси програли [10, с.92, 93, 112]. Виходячи з аналізу нарахованих балів та «перемог» німецьких льотчиків (реальних чи вигаданих) російський дослідник М.І. Мухін зазначає, що абсолютна більшість радянських бомбардувальників були не чотиримоторними, а двомоторними, тобто кількість перемог була значно завищена. Звідси витікає коефіцієнт 6, а реально збитих Е. Хартманом літаків буде близько 60 [10, с. 112].

Особлива тяга до незаслуженої слави і не здобутих перемог у льотчиків країн, які програли війну — Фінляндії та Японії. Зокрема, американці намагалися переконати, що у війні вони втратили в декілька разів менше літаків ніж це нараховували японці. В кінцевому підсумку японські досягнення автоматично зрізали вдвічі, але й та цифра, що залишилась, дуже сумнівна [9, с.215]. Аналіз цих і подібних матеріалів про війну з Радянським Союзом та його партнерами по антигітлерівській коаліції свідчить, що багато дослідників цієї проблеми не хочуть визнавати поразку Німеччини та її сателітів, формують і поширюють якісь міфи, щоб не сказати всю правду — жорстоку і гірку.

Людські, військово-технічні, культурні та матеріальні втрати СРСР відображають загальне уявлення про характер війни. Але тут потрібні ще й ґрунтовні об'єктивні пояснення причин цих втрат.

По-перше, слід враховувати, що на шляху до панування німецького фашизму, його збройних сил незборимою силою виявилася лише Червона армія. Фашистські

війська, завоювавши всю Європу, не зустріли гідного протистояння агресору, воюючи з ним по декілька днів чи тижнів. У той самий час Червона армія, переживши істотні невдачі та поразки, спочатку зупинила наступ німецької армії, а потім повністю розгромила її.

По-друге, визначаючи ціну перемоги, треба знати не лише про загальні втрати у воєнний період, а й враховувати їх характер на різних етапах війни. Документи свідчать про великі радянські втрати саме від початку війни до 18 листопада 1942 року. Тоді недоукомплектована Червона армія відступала, вела тяжкі бої, завдавала ворогу відчутих ударів.

Про це писав у «Військовому щоденнику» начальник генштабу сухопутних військ вермахту генерал-полковник Ф. Гальдер від 13 липня 1941 року, зазначається, що в групах армій і танкових групах втрати літаків становили: типу «Хейнкель-126» — 24%, «Юнкерс-88» -33,3%, «Мессершмітт-110» — 39%, втрати танків у середньому 50%; втрати військ з 22 червня по 30 липня 1941 року становили 318 333 чоловіка (9,63% всіх військ, задіяних на Східному фронті); 14 вересня 1941 року на фронті втрачено 15 908 офіцерів і 443 603 унтер-офіцери і рядові; безповоротні втрати у 2-й танковій групі: в 3, 4, 17, 18 танкових дивізіях становили від 69 до 80%; 26 вересня 1941 року в Східній кампанії Німеччина щоденно втрачала 196 офіцерів [4, с.576]. У процесі бойових дій радянські офіцери й солдати швидко навчилися воювати по-новому, вести оборонні та наступальні операції, результати яких істотно впливали на морально-політичний стан радянського та інших народів, що боролися з фашизмом, і мали важливі зовнішньополітичні наслідки. Зокрема, символом новітньої історії стала перемога під Сталінградом. Вона розбила старі уявлення про всещілья німецького мілітаризму і показала новий розподіл світових сил. Безповоротні щорічні втрати радянських військ за період 1941-1945 років знизилися з 27,8% до 7,1%, майже в 4 рази.

По-третє, на величину людських, військово-технічних, матеріальних і духовних втрат воюючих сторін впливав спосіб ведення війни. Фашистська Німеччина намагалася знищити СРСР, його населення, інші народи. А Радянський Союз, Червона армія вели війну гуманно, не ототожнювали окупантів з мирним населенням.

По-четверте, величина радянських втрат пояснюється й тим, що на радянсько-німецькому фронті зосередилися головні сили агресора у Другій світовій війні і його потужність наша країна відчувала найбільше. СРСР дорого коштувало затягування з відкриттям другого фронту, що пояснюється не лише об'єктивними труднощами союзників, але й їх бажанням «зеконотити власні сили». Домовленість про відкриття другого фронту в 1942 році була реалізована тільки влітку 1944-го, за 10 місяців до закінчення війни у Європі.

Серед матеріально-культурних цінностей, втрачених Радянським Союзом значна частина припадає на долю України. Загарбники знищили й пошкодили 882 шахти, 47 доменних і 115 мартенівських печей, 135 прокатних станів, 26 металургійних, 25 коксохімічних, 5 метилових заводів, десятки машинобудівних підприємств, усі основні електростанції, вивели з ладу 9 магістральних залізниць, 220 тис. км зв'язку. Відступаючи, окупанти висадили в повітря, 5600 мостів, затопили й пошкодили 327 пасажирських і вантажних суден, 442 річкових пароплави й буксири, вивезли до рейху або підірвали 6704 паровози, зробили

непридатними або вивезли 56128 тракторів та 24128 комбайнів. У довгому списку награвованого окупантами — 4 млн. 317 тис. т. зерна й борошна, 1 млн. 310 тис. овочів і фруктів, 7 млн. 317 тис. овець та кіз, 59 млн. 297 тис. штук домашньої птиці, 3 млн. 111 тис. коней. У поєднанні з 18 млн. га спалених посівів, 144 тис. га вирубаних садів та виноградників, зруйнованими МТС, елеваторами, складами та іншими спорудами господарського призначення це створювало картину «випаленої землі», до чого й прагнули нацисти.

Від рук гітлерівців постраждала соціокультурна сфера. Окупанти знищили 714 міст і селищ міського типу, 28 тис. сіл, позбавили притулку 10 млн. чоловік, зруйнували й пограбували 32 тис. приміщень вищих і середніх навчальних закладів, шкіл, 62 театральні споруди, 600 кінотеатрів, 151 музей, багато церковних храмів. З України вивезено мільйони книг, експонатів художніх музеїв, предметів старовини, інші культурні цінності. Загальні збитки, завданні німецькою окупацією Україні, становили 1 трл. 200 млн. крб. (у цінах 1941 року). Протягом війни Україна втратила близько 40% свого економічного потенціалу. На довгі десятиліття це наклало відбиток на характер розвитку промислового виробництва, сільського господарства, на матеріальне становище людей.

У ціні Перемоги треба враховувати не лише кількісні показники втрат, а й якісні аспекти протиборства. Радянські жертви відображали прагнення зберегти державу і незалежний розвиток народу. Не забуваймо, що перемога Радянського Союзу зірвала політичні й військові плани нацизму, знищила військову машину Німеччини та її союзників, їх реакційні політичні режими. Збереглася на певний період соціалістична альтернатива поступу цивілізації в розвитку СРСР. Для визволених країн відкривалася можливість вибору нових шляхів самоутвердження. Ціна Перемоги над фашизмом показала життєздатність тенденцій демократизації світового товариства, прагнень до нової цивілізації, миру, справедливості та гуманізму [4, с.578].

Розкриваючи правду найбільшої в історії людства війни, відзначаючи вагомий внесок України в розгром німецького фашизму, не слід, однак, усе це виривати із контексту загальної боротьби, підкреслювати нашу винятковість чи зверхність. З думкою народу, який пройшов через тяжкі випробування і вистояв, мусить рахуватися світове співтовариство і у розв'язанні проблем сучасності. Свята пам'ять про страшну минулу війну не повинна затьмарюватися бездуховністю й нігілізмом, зневагою до славних бойових реліквій та людей, які, визволяючи Україну, здобували Перемогу. Людська честь і гідність підказують — треба реалізувати прийняту в перші повоєнні роки постанову уряду України про увічнення пам'ятними знаками 180 місць, пов'язаних з особливо запеклими боями радянських військ, партизанів, про створення якнайповнішого літопису війни. У зв'язку з появою нових документів певні оцінки і висновки будуть переглядатися, уточнюватися. Проте в підсумку залишається головне — війн, масового знищення людей різних націй і народностей, матеріально-культурних цінностей не повинно повторитися. Наш народ пам'ятає, що свобода України виросла з дружби, бойового братерства народів СРСР, а її державність — з Великої Перемоги 1945 року.

Список використаної літератури

1. 100 великих тайн Второй мировой. — М.: Вече, 2005. — 384 с.
2. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. — К.: Наук. думка, 2000. — 499 с.

3. Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети. — К.: Світогляд, 2001. — 346 с.
4. Военная история России. — М.: Проспект, 2001. — 437 с.
5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. — Париж–Нью-Йорк–Львів: Логос, 1993. — 461 с.
6. Кривошеев Г.Ф. «Историк должен ликовать и горевать со своим народом». Еще раз о людских потерях в Великой Отечественной войне / Г.В. Кривошеев // Военно-исторический журнал. — 2002. — №11. — С. 26-32.
7. Мировая война в цифрах. — М.-Л.: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1954. — 310 с.
8. Мухин Ю. Средства массовой брехни / Юрий Мухин. — М.: Олма-Пресс, 2008. — 346 с.
9. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии. 1933-1945 / Бернад Мюллер-Гиллебранд. — М.: Издательство иностранной литературы, 1976. — Т. 3. — 403 с.
10. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. — М.: Простор, 2001. — 480 с.
11. Смыслов О. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / Олег Смыслов. — М.: ЭКСМО-МАРКЕТ, 2009. — 670 с.

А.И. Уткин

СОВЕТСКИЕ ВОЕННЫЕ, МАТЕРИАЛЬНЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ПОТЕРИ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

В статье на основании анализа значительного фактического материала показаны количественные и качественные характеристики советских военных, материальных и культурных потерь в годы Великой Отечественной войны. Эти данные сравниваются с аналогичными статистическими показателями в гитлеровской Германии.

Ключевые слова: *вооруженные силы, военнослужащие, демографические потери, военнопленные, Вторая Мировая война, артиллерия, танки, самолеты, военно-морской флот, военные операции, разрушения, убытки, материально-культурные ценности, фашизм, милитаризм.*

О.И. Уткин

THE SOVIET MILITARY, MATERIAL AND CULTURAL LOSSES IN THE GREAT PATRIOTIC WAR

Quantitative and qualitative characteristics of the Soviet military, material and cultural losses in the days of the Great Patriotic War are shown in article on the basis of analyzing considerable facts. These data are compared to similar statistics in Hitler's Germany.

Keywords: *armed forces, military men, demographic losses, prisoners of war, the Second World War, artillery, tanks, planes, navy, military operations, destructions, losses, financial and cultural values, fascism, militarism.*

Надійшла до редакції 10 квітня 2012 року